

**INNOWACYJNE PRAKTYKI ZAPEWNIANIA PRAW UCZESTNIKÓW
PROCESU EDUKACYJNEGO W UKRAINIE**
**INNOVATIVE PRACTICES FOR ENSURING THE RIGHTS OF PARTICIPANTS
IN THE EDUCATIONAL PROCESS IN UKRAINE**

OLEG LISOVETS

Nikolai Gogol State University of Nizhyn (Ukraine)

e-mail: olis05@list.ru

ORCID: 0000-0002-4641-3121

SVITLANA BORYSIUK

Nikolai Gogol State University of Nizhyn (Ukraine)

e-mail: svitlanaborysiuk@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6245-5279

HALINA BEJGER

The University College of Applied Sciences in Chełm (Poland)

e-mail: hbejger@wp.pl

ORCID: 0000-0002-9319-6385

ABSTRACT: *In modern Ukrainian society, the assumption is made to fully realize human and children's rights. Among the rights of children, the author pays special attention to their right to education and presents the ways of its implementation in everyday educational practice. Caring for the right to education is part of the all-Ukrainian trend of shaping the civil society, which also includes developing legal awareness, starting with school-age children. moreover, more and more entities join the educational process, apart from teachers and students, parents, volunteers and representatives of state institutions and non-governmental organizations, join the educational process, which makes the school an environment that is more and more open to the needs of participants in the educational process. involves not only the cognitive but also the emotional sphere. Therefore, the psychologist must first obtain the child's parents' written consent to participate in the research.*

KEY WORDS: *education, legal awareness, right to education, students, subjectivity, ombudsman*

WPROWADZENIE

Kształtowanie się nowoczesnego społeczeństwa obywatelskiego zorientowanego na poszanowanie praw i wolności obywateli zależy od systemu edukacji, jego priorytetów, treści oraz systemu relacji, które rozwijają się w instytucjach edukacyjnych. Z czasem człowiek zdobywa holistyczne doświadczenie zachowań obywatelskich, realizacji wolności demokratycznych czy świadomości prawnej, dlatego placówka wychowawcza jako instytucja społeczna stanowi miejsce kształtowania się osobowości obywatela znającego swoje prawa i szanującego prawa innych, odpowiedzialnego i tolerancyjnego, kompetentnego pod względem społeczno-prawnym. W związku z tym niezwykle ważne jest zwrócenie uwagi na tworzenie takiego środowiska instytucji edukacyjnej, które będzie oparte na poszanowaniu praw wszystkich uczestników procesu edukacyjnego. Dlatego poszukiwanie efektywnych modeli praw, partnerstwa i interakcji w środowisku edukacyjnym jest ważnym obszarem badań naukowych. Problem prawa do nauki, zapewnienia, regulacji praw i obowiązków uczestników procesu edukacyjnego znajduje odzwierciedlenie we wszystkich historycznych etapach rozwoju edukacji. W starożytności sformułowano podstawowe idee prawa wolnego człowieka do edukacji jako dobra indywidualnego, zaspokajającego także interes publiczny, idee znaczenia edukacji dla dalszego rozwoju osobistego, rozwoju człowieka (Platon, Arystoteles, Mark Fabius Quintilian, Ulpian). Te idee prawa do edukacji z punktu widzenia antropocentryzmu rozwinęli w średniowieczu T. z Akwinu, A. Augustine, T. Moore, T. Campanella, M. Montaigne i inni. A wraz z rozwojem teorii praw i wolności człowieka w XVII i XVIII wieku ukształtowała się koncepcja prawa naturalnego i praw człowieka w ich współczesnym znaczeniu (J. Locke, J.J. Rousseau, Voltaire, D. Diderot, K. Helvetius), a także znalazła swoje naukowe uzasadnienie idea prawa do edukacji, która zaczęła bronić zasad humanitarnych i demokratycznych – powszechności, dostępności, równości, wolności, ciągłości edukacji. W XIX wieku za jednego z najzdolniejszych propagatorów podstawowych idei prawa do edukacji w zagranicznej myśli społeczno-pedagogicznej można uznać R. Steinera, twórcę antropozoficznej koncepcji rozwoju człowieka i pedagogiki Waldorfa, który propagował ideę holistycznego rozwoju dziecka jako współdziałanie ciała, duszy i ducha, przejawiające się

w działalności człowieka; bronił prawa dziecka do bezpłatnej edukacji, która uwzględnia indywidualność człowieka i zapewnia mu wolność (Штейнер, 2005).

Wśród ówczesnych ukraińskich uczonych zauważamy K. Uszyńskiego, który „bronił naturalnego prawa każdego narodu do własnej szkoły narodowej, narodowego systemu oświaty”, potrzeby uczenia się w języku ojczystym (Сеньків, 2011). K. Uszyński (1988) wysoko ocenił rolę szkoły i nauczyciela w realizacji prawa do edukacji. Jego zdaniem „wpływ osobowości nauczyciela na młodzież jest siłą wychowawczą, której nie mogą zastąpić podręczniki, ani maksymy moralne, ani system kar czy zachęt”. W dwudziestym wieku, wraz z ustanowieniem władzy radzieckiej na terytorium Ukrainy, stopniowo utrwały się sowieckie wyobrażenia o prawie do edukacji. Na ogół definiowane było ono jako prawo ustalone przez państwo i system społeczno-polityczny; bezpłatne i równe dla wszystkich obywateli radzieckich, bez względu na rasę, wiek, płeć, religię, mające na celu edukację w duchu ideologii komunistycznej. Prawo do edukacji interpretowano jako przyznane przez państwo w kontekście krytyki zachodnich i demokratycznych doktryn nacjonalistycznych (Мельничук, 2015). Ważna jest opinia O. Mielniczuka (2015), który zauważył, że mimo nadmiernej ideologii „sowiecka koncepcja prawa do edukacji utrwałała się w świadomości narodu radzieckiego jako:

- obowiązek szkolny i szacunek dla osób wykształconych;
- zaufanie do państwowej gwarancji bezpłatnej edukacji;
- obowiązek ochrony socjalnej studentów;
- możliwość realizacji swoich umiejętności zgodnie z odpowiednimi kwalifikacjami” (Мельничук, 2015).

W tym samym czasie w II połowie XX wieku zaczyna się aktywnie rozważać takie pojęcia, jak „kultura prawna”, „świadomość prawna”, „szkolenie prawne”, „edukacja prawna”, które zapoczątkowały celową edukację prawną w instytucjach edukacyjnych (O. Agranovska, S. Alekseev, A. Babenko, V. Babkin, M. Horodysky, V. Kaptar, O. Komarova, O. Pavlov, M. Podberezsky, V. Salnikov, E. Fedik, V. Chefranov itp.). Zagadnienie to nabrało jeszcze większego znaczenia w okresie postsowieckim, kiedy na pierwszy plan wysunął się nie tyle problem wzmocnienia dyscypliny szkolnej, co problem edukacji obywatela, który zna swoje prawa, jest w stanie z nich korzystać, jest przygotowany do wykonywania swoich obowiązków i współpracy z innymi ludźmi. I tak rozwój kultury prawnej

jednostki, kształtowanie się pozycji obywatelskiej młodszego pokolenia stało się jednym z najważniejszych wymogów tego okresu, warunkiem wstępnym kształtowania się rządów prawa i społeczeństwa obywatelskiego. W efekcie zwraca się większą uwagę na charakter relacji między uczestnikami procesu edukacyjnego, rozumienie ich praw i obowiązków, system edukacji kultury prawnej, zgodne z prawem zachowania nie tylko uczniów, ale także nauczycieli i innych interesariuszy. Jednak w praktyce prawa i obowiązki są często ograniczone i deklaratywne, dochodzi do ich deformacji, czyli dominacji odpowiedzialności nad prawami, nieograniczonego charakteru odpowiedzialności, braku powiązania między prawami i obowiązkami nauczycieli a prawami i obowiązkami uczniów. Według O. Valetovej (2005) jedną z negatywnych konsekwencji deformacji praw i obowiązków uczestników procesu edukacyjnego jest pedagogiczna arbitralność, w ramach której autorka dostrzega „działania nauczycieli mające na celu zademonstrowanie jego władzy, ograniczenie lub naruszenie praw uczniów i/lub ich rodziców. Normy i zasady obowiązujące w systemie oświaty”. O. Valetova (2005) identyfikuje typowe sytuacje pedagogicznej arbitralności jak np.: ocena działań lub działalności uczniów w ofensywnej formie; stawianie im różnych wymagań często nieuzasadnionych i niezrozumiałych, stronnicza ocena, nieodpowiednia ilość pracy domowej, wydalenie z klasy, poniżenie itp.

Z drugiej strony – sytuacje naruszenia praw nauczycieli są coraz częściej obserwowane. Typowymi problemami, które prowadzą do takich przypadków, są: problemy z dodatkami, wynagrodzeniami, sytuacje zastępowania współpracowników, a także mobbing (systematyczne nękanie, poniżanie przez kolegów lub kierownictwo w celu doprowadzenia pracownika do zwolnienia) oraz konflikty z uczniami i rodzicami. Rozpatrując problem zapewnienia praw jednostki w procesie wychowawczym, należy koniecznie wyjść od rozumienia ogólnego problemu praw człowieka i ich ochrony, które dziś stały się uniwersalne i ogólnościowe. Rozwiązanie tego problemu jest możliwe, jeśli państwo posiada społeczny i prawny mechanizm zapewniania praw i wolności człowieka – system narzędzi i czynników zapewniających warunki konieczne do poszanowania wszystkich podstawowych praw i wolności człowieka, wynikających z jego godności. Pojęcie „socjalno-prawny mechanizm zapewnienia praw człowieka” (Скакун, 2001) podkreśla, że mechanizm prawny jest częścią funkcjonowania społeczeństwa i działa w imię jego dobra. Do zadań mechanizmu społecznego

i prawnego zabezpieczenia praw człowieka należy ochrona, obrona, przywracanie naruszonych praw oraz kształtowanie kultury ogólnej i prawnej ludności (Скакун, 2001). W szczególności w dzisiejszym społeczeństwie ukraińskim panuje poczucie niedoceny wartości prawa, tzw. negatywizm prawny, nieodpowiedzialny, frywolny stosunek do wymagań prawa, aktywne odrzucanie praworządności. Przemawia za tym fakt, że w Ukrainie istniejący program edukacyjny nie zapewnia kształtowania kultury prawnej od dzieciństwa. Dlatego podnoszenie świadomości prawnej człowieka oraz podwyższanie poziomu włączania norm prawnych w system wartości osobistych są kluczowymi zagadnieniami, którymi muszą się zająć specjaliści z różnych dziedzin nauki.

Definiując treść pojęcia „zapewnienia praw człowieka w procesie wychowawczym”, zawieramy w nim:

- stworzenie warunków niezbędnych do realizacji praw i wolności uczestników procesu edukacyjnego (zachowanie skuteczności praw i gwarancji określonych w ustawodawstwie międzynarodowym i krajowym, w dokumentach regulacyjnych placówki oświatowej; stworzenie przestrzeni społecznej i prawnej w instytucjach z przestrzeganiem zasad, wykonywaniem obowiązków, szacunkiem i tolerancyjnym podejściem do drugiego człowieka);
- system środków zapobiegawczych mających na celu zapobieganie przestępstwom, ustalanie legalnych zachowań wszystkich uczestników procesu edukacyjnego (praca edukacyjno-informacyjna z odbiorcami docelowymi, zapobieganie przestępczym zachowaniom uczniów, edukacja kultury prawnej uczniów, ich rodziców, nauczycieli);
- zapewnienie przywrócenia praw naruszonych przez działania niezgodne z prawem oraz postawienie przed sądem sprawcy przestępstwa.

KATEGORIE UCZESTNIKÓW PROCESU EDUKACYJNEGO W UKRAINIE

Termin „uczestnicy procesu edukacyjnego” w Ukrainie jest używany głównie w przepisach, a naukowa literatura pedagogiczna przedstawia bliskie mu terminy: „podmioty procesu edukacyjnego”, „podmioty działań edukacyjnych”. Ponadto, w kontekście historycznym, początkowo traktowano jako podmiot wyłącznie nauczyciela, który przekazywał swoją wiedzę i doświadczenie uczniowi

– przedmiotowi nauczania. I dopiero z czasem uczeń zaczyna być postrzegany jako podmiot w procesie edukacyjnym, charakteryzowanym jako środowisko, w którym jednostka ma możliwość zajęcia subiektywnego stanowiska.

Rozkład ról i funkcji społecznych w relacjach wychowawczych jest naturalny ze względu na fakt, że przekazywanie wiedzy, umiejętności, zdolności i doświadczenia zawsze wiąże się z obecnością nośnika tych wartości (nauczyciela) i osoby, która odczuwa potrzebę nabycia tych wartości niematerialnych (uczeń). Nauczyciel mając wiedzę i doświadczenie, stara się przekazać te cenne wartości tym, którzy potrafią je przyjąć i zinternalizować. Wiąże się to z procesem wzajemnej komunikacji, którym jest zainteresowany zarówno nauczyciel, jak i uczeń (Астахов и in., 2011).

Pedagogiczne źródła encyklopedyczne pod pojęciem podmiot (z łac. *subjectum*) interpretują nośnik działalności, osobę (lub instytucję, zespół), zdolną do wyznaczania i osiągania celów, analizowania, podejmowania decyzji, obdarzoną pewną swobodą, zdolnością do rozwoju i samorealizacji; osobę, która zmienia otaczający go świat i siebie w tym świecie (Педагогический словарь). Znajdujemy również definicję rzeczywistego podmiotu procesu edukacyjnego – osoby, której działania w procesie edukacyjnym charakteryzują cechy jakościowe: samodzielne, podmiotowe, wspólne i twórcze (Словарь психолого-педагогических понятий: справоч. пособ. для студ.). Należy podkreślić, że lista podmiotów współczesnych relacji edukacyjnych nie ogranicza się do nauczycieli i uczniów. Ze względu na obiektywną potrzebę zaangażowania uczniów w proces edukacyjny, ich rodzice są również jego uczestnikami, a tym samym uczestnikami relacji edukacyjnych. W tym przypadku, zgodnie z prawem oświatowym, pełnią podwójną funkcję: z jednej strony rodzice (opiekunowie prawni) są przedstawicielami młodych uczniów i w tym charakterze mają zajmować się pomocniczymi kwestiami organizacyjnymi; z drugiej strony, podobnie jak ich dzieci, są niezależnymi uczestnikami procesu edukacyjnego, mają własne prawa i obowiązki (Астахов и in., 2011). Funkcje rodziców jako uczestników procesu edukacyjnego obejmują wyjaśnianie dzieciom ich celów i zadań w procesie nauczania/wychowania, udzielanie im wszelkiej możliwej pomocy w opanowaniu programu edukacyjnego. Rodzice powinni również pozostawać w bliskim kontakcie z nauczycielami, którzy bezpośrednio prowadzą proces edukacyjny i otrzymują od nich informacje o sukcesach i zachowaniu ich dzieci. Oznacza to, że właściwe zachowanie rodziców jako uczestników procesu edukacyjnego wiąże

się z wszechstronną pomocą ich dzieciom, mającą na celu kształtowanie świadomego podejścia do procesu edukacyjnego. Funkcjonalnym zadaniem rodziców jest zatem stworzenie dodatkowych warunków dla efektywnego realizowania programu edukacyjnego przez ich dzieci.

Ogólnie rzecz biorąc – uczniowie, rodzice i nauczyciele – zjednoczeni wspólnymi celami i aspiracjami, są „dobrowolnymi i zainteresowanymi, podobnie myślącymi, równymi uczestnikami procesu edukacyjnego, odpowiedzialnymi za wynik” (Грищенко, 2016). Jest to główne założenie pedagogiki partnerstwa, na podstawie której powinna działać Nowa Ukraińska Szkoła i która zapewnia intensywną komunikację, interakcję i współpracę między nauczycielem, uczniem i rodzicami.

Ustawodawstwo ukraińskie włącza również do uczestnictwa w procesie edukacyjnym osoby prowadzące działalność edukacyjną oraz inne osoby, które mogą być objęte specjalnymi przepisami i zaangażowane w proces edukacyjny w sposób określony przez instytucję edukacyjną (Закон України, 2017). Po przeanalizowaniu podstawowych przepisów krajowych w dziedzinie edukacji (Ustawy Ukrainy „O edukacji”, „O edukacji przedszkolnej”, „O szkolnictwie średnim ogólnokształcącym”, „O szkolnictwie pozaszkolnym”, „O szkolnictwie wyższym zawodowym”, „O szkolnictwie wyższym”) określono kategorie uczestników procesu edukacyjnego na różnych poziomach edukacji, które ujęto w tabeli 1.

Tabela 1. Kategorie uczestników procesu edukacyjnego na różnych poziomach edukacji

Poziom edukacji	Uczestnicy procesu edukacyjnego
Edukacja przedszkolna (zgodnie z Ustawą Ukrainy „O wychowaniu przedszkolnym”, 2001)	dzieci w wieku przedszkolnym, , wychowankowie, uczniowie
	dyrektorzy (kierownicy), wicedyrektorzy pracy oświatowej, pedagogzy-metodycy, pedagogzy, starsi wychowawcy, nauczyciele (wszystkie specjalności), nauczyciele-defektolodzy, nauczyciele-logopedzi, psychologowie, pedagogzy szkolni, instruktorzy zawodu, instruktorzy wychowania fizycznego , kierownicy muzyczni, liderzy klubów, pracowni, sekcji, innych form pracy grupowej i inni specjaliści
	asystentki wychowawcy i nianie
	pracownicy medyczni

Poziom edukacji	Uczestnicy procesu edukacyjnego
	rodzice lub opiekunowie
	rodzice-wychowawcy rodzinnych domów dziecka
	asystenci dzieci ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi
	osoby, które mają prawo do prowadzenia zajęć edukacyjnych w zakresie wychowania przedszkolnego
Szkoły średnie (zgodnie z Ustawą Ukrainy „O pełnym szkolnictwie średnim”, 2020 r.)	uczniowie
	pracownicy pedagogiczni
	inni pracownicy instytucji oświatowej
	rodzice uczniów
	asystenci dzieci
Edukacja pozaszkolna (zgodnie z Ustawą Ukrainy „O szkolnictwie pozaszkolnym”, 2000)	wychowankowie, uczniowie, słuchacze
	dyrektor, zastępcy dyrektora instytucji oświaty pozaszkolnej
	pracownicy pedagogiczni, psychologowie, pedagodzy szkolni, bibliotekarze, specjaliści zaangażowani w proces edukacyjny
	rodzice lub opiekunowie
	przedstawiciele przedsiębiorstw, instytucji, organizacji zaangażowanych w proces edukacyjny
Szkolnictwo wyższe zawodowe (zgodnie z Ustawą Ukrainy „O szkolnictwie wyższym zawodowym”, 2019)	osoby studiujące na wyższych uczelniach zawodowych
	pracownicy pedagogiczni, naukowo-pedagogiczni i inni pracownicy uczelni zawodowych pracujących w ich głównym miejscu pracy
	osoby, które w głównym miejscu pracy w przedsiębiorstwach, instytucjach, organizacjach, placówkach łączą wykonywanie obowiązków służbowych z praktycznym przygotowaniem kandydatów na studia zawodowe w celu nabycia kompetencji zawodowych, a także oceniają jego jakość
	pracownicy przedsiębiorstw, instytucji i organizacji, przedstawiciele nauki, sztuki i sportu, zaangażowani w proces edukacyjny, prowadzący indywidualne wykłady lub uczestniczący w pracach komisji certyfikacyjnych, rodzice (opiekunowie prawni) osób ubiegających się o wyższe wykształcenie zawodowe
Szkolnictwo wyższe	pracownicy naukowci, naukowo-pedagogiczni i pedagogiczni

Poziom edukacji	Uczestnicy procesu edukacyjnego
(zgodnie z Ustawą Ukrainy „O szkolnictwie wyższym”, 2014)	kandydaci na studia wyższe i inne osoby studiujące na uczelniach
	praktycy zaangażowani w proces edukacyjny w programach edukacyjnych i zawodowych
	pozostali pracownicy uczelni

Źródło: opracowanie własne na podstawie ustawodawstwa

NORMATYWNE ZAOPATRZENIE W PRAWA UCZESTNIKÓW PROCESU EDUKACYJNEGO

Przechodząc do analizy normatywnego zapisu praw podstawowych niektórych uczestników procesu edukacyjnego, musimy przede wszystkim wyjaśnić treść jednego z podstawowych naturalnych praw człowieka – prawa do edukacji. Wszak problemy ochrony praw i interesów uczestników procesu edukacyjnego są bezpośrednio związane z zapewnieniem konstytucyjnego prawa do edukacji i jego faktyczną realizacją. Normy międzynarodowe definiują prawo do edukacji jako niezbywalne prawo osoby i obywatela, które ma na celu wspieranie rozwoju kulturalnego, duchowego, intelektualnego i społecznego jednostki. Takie podejście jest zapisane w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka (1948), Konwencji przeciwko dyskryminacji w edukacji (1960), Międzynarodowym pakcie praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych (1966), Konwencji o Prawach Dziecka (1989), Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (1953), Wspólnej Deklaracji Ministrów Edukacji Europy „Europejski Obszar Szkolnictwa Wyższego” (1999) oraz Zaleceniach MOP/UNESCO.

W Ukrainie prawo każdego człowieka do nauki jest zapisane w art. 53 Konstytucji Ukrainy i gruntownie wyjaśnione w Ustawie Ukrainy „O oświacie” (2017). Artykuł 3. tej ustawy określa zatem prawo każdego do dostępności i wysokiej jakości edukacji, które obejmuje „prawo do uczenia się przez całe życie, prawo dostępu do edukacji, prawo do bezpłatnej nauki w przypadkach i w sposób przewidziany przez Konstytucję i prawa Ukrainy” (Закон України, 2017). Podkreśla się, że nikt nie może być ograniczony w prawie do nauki, które jest gwarantowane „bez względu na wiek, płeć, rasę, stan zdrowia, niepełnosprawność, obywatelstwo, narodowość, przekonania polityczne, religijne lub inne, kolor

skóry, miejsce zamieszkania, język komunikacji, pochodzenie, status społeczny i majątkowy, rejestr karny, a także inne okoliczności i cechy” (Закон України, 2017). Ważne jest podkreślenie ochrony socjalnej uczniów przed państwem oraz zapewnienie równego dostępu do edukacji dla osób z grup słabszych społecznie, osób ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. Artykuł 4. ustawy gwarantuje prawo każdego do bezpłatnej ogólnokształcącej szkoły średniej oraz bezpłatnych podręczników (w tym elektronicznych), podręczników dla wszystkich kandydatów do ogólnokształcących szkół średnich oraz nauczycieli (Закон України, 2017). Prawo do nauki jest również zapisane w innych przepisach Ukrainy. W związku z tym można stwierdzić, że stworzono obecnie solidne ramy prawne, które umożliwiają państwu należyte zapewnienie obywatelom prawa do edukacji. O. Mielniczuk, integrując idee klasycznej i ponowoczesnej teorii rozumienia prawa, uważa, że prawo do edukacji jest „możliwością zapewnianą przez państwo i środowisko społeczne, uznawaną za integralną, uniwersalną i równą, niezbędną do zaspokojenia potrzeb wszystkich w zakresie zdobywania wiedzy, umiejętności, cech osobistych, innych kompetencji w celu harmonijnego rozwoju własnego i społeczeństwa jako całości” (Мельничук, 2015). Treść prawa do edukacji jest ujawniona w podstawowych prawach i obowiązkach uczestników procesu edukacyjnego (kandydaci, pracownicy pedagogiczni, naukowci, pedagogiczni i naukowci, rodzice uczniów), wymienionych w Ustawie Ukrainy „O edukacji” (2017), a także określonych w tym dokumencie gwarancjach państwowych dla studentów oraz pracowników pedagogicznych i naukowo-pedagogicznych. Przyjmuje się, że lista praw, obowiązków i gwarancji uwzględnia specyfikę i różne aspekty procesu edukacyjnego, jednak jeśli chodzi o zapewnienie praw uczniów lub ich rodziców czy pracowników, nie należy zapominać o ogólnych prawach człowieka, w tym także o prawach dziecka. Szczególnie ważne dla placówek przedszkolnych i szkół średnich są normy międzynarodowego i ukraińskiego ustawodawstwa dotyczące zapewnienia praw dziecka. W związku z tym do głównych dokumentów międzynarodowych ratyfikowanych przez Ukrainę (lub do których Ukraina przystąpiła) należą:

- Konwencja ONZ o Prawach Dziecka i protokoły fakultatywne w sprawie handlu dziećmi, dziecięcej prostytucji i dziecięcej pornografii, w sprawie udziału dzieci w konfliktach zbrojnych;
- Konwencja o zakazie i natychmiastowych działaniach w celu wyeliminowania najgorszych form pracy dzieci;

- Konwencja o cyberprzestępczości;
- Konwencja o cywilnych aspektach uprowadzenia dziecka za granicę;
- Europejska Konwencja o Wykonywaniu Praw Dziecka;
- Konwencja o jurysdykcji, prawie właściwym, uznawaniu, wykonywaniu i współpracy w zakresie odpowiedzialności rodzicielskiej i środków ochrony dzieci;
- Konwencja o uznawaniu i wykonywaniu orzeczeń dotyczących zobowiązań alimentacyjnych;
- Konwencja o kontakcie z dziećmi;
- Europejska konwencja o uznawaniu i wykonywaniu orzeczeń dotyczących pieczy nad dzieckiem oraz o odnowieniu pieczy nad dzieckiem;
- Europejska konwencja o statusie prawnym dzieci pozamałżeńskich;
- Europejska konwencja o adopcji dzieci (zrewidowana);
- Konwencja Rady Europy o ochronie dzieci przed seksualnym wykorzystywaniem i niegodziwym traktowaniem w celach seksualnych itp.

W Ukrainie głównym dokumentem po Konstytucji Ukrainy, który określa podstawowe prawa dziecka, jest Ustawa Ukrainy „O ochronie dzieci” (2001). Również prawa dziecka wyróżniają odrębne artykuły Kodeksu postępowania rodzinnego, cywilnego, karnego i postępowania karnego Ukrainy, uregulowane ustawami Ukrainy „O rehabilitacji i rekreacji dzieci” (2008), „O zapobieganiu i przeciwdziałaniu przemocy domowej” (2018), „O pracy socjalnej z rodzinami, dziećmi i młodzieżą”(2001) i inne.

Ważnym krokiem w kierunku zapewnienia praw uczestnikom procesu edukacyjnego było uchwalenie w 2018 r. Ustawy Ukrainy „O zmianie niektórych aktów ustawodawczych w celu zwalczania mobbingu”, która po raz pierwszy zdefiniowała pojęcie prawne mobbingu w prawie ukraińskim i ponosi odpowiedzialność nie tylko za ukrywanie przypadków mobbingu. W 2019 r. Ministerstwo Edukacji i Nauki Ukrainy zatwierdziło: „Procedurę reagowania na przypadki znęcania się (molestowania)”, która określa mechanizm reagowania na przypadki znęcania się (molestowania) w placówkach edukacyjnych; „Procedura stosowania środków oddziaływania wychowawczego”, która określa zasady

stosowania środków oddziaływania wychowawczego w celu skorygowania zachowań stron nękania w placówkach oświatowych.

Innym ważnym obszarem zapewnienia praw uczestników procesu edukacyjnego obecnie jest tworzenie modelu edukacji włączającej, który zapewnia warunki do realizacji praw i możliwości osób ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi do zdobywania wykształcenia w oparciu o ich indywidualne potrzeby, umiejętności i zainteresowania. Ramy prawne dotyczące edukacji włączającej od 2021 r. obejmują już dziesiątki dokumentów na różnych poziomach, z których podstawowymi są „Koncepcja edukacji włączającej” (2010), Ustawa Ukrainy „O zmianie niektórych ustaw Ukrainy o edukacji włączającej” (2014).

Dodać należy, że mechanizmy realizacji i ochrony praw dziecka (standardy socjalne, rejestracja osobista dzieci, świadczenia socjalne, serwisy informacyjne o prawach dziecka, regionalne programy celowe, system świadczeń socjalnych i psychologicznych, świadczenia) określają przepisy regionalne (poziom lokalny). Nie można też ignorować przepisów normatywnych zawartych w dokumentach statutowych placówek oświatowych lub innych aktach normatywnych użytku wewnętrznego, jeśli nie są one sprzeczne z ustawodawstwem. Normy te mogą dotyczyć przede wszystkim zasad przyjmowania do placówki oświatowej, trybu i powodów wydalenia, praw uczniów, regulaminu, zasad postępowania uczniów w szkole itd. W ten sposób tworzenie mechanizmów realizacji praw uczestników procesu edukacyjnego jest regulowane na wszystkich poziomach dokumentów prawnych.

PODMIOTY ZAPEWNIAJĄCE PRAWA UCZESTNIKÓW PROCESU EDUKACYJNEGO W UKRAINIE

Pytanie, kto powinien zapewniać prawa uczestnikom procesu edukacyjnego, informować o nich, monitorować ich zgodność i szybko reagować na wykroczenia, obecnie pozostaje aktualne i nie do końca rozwiązane. Bo znaczna część wykroczeń w placówce wychowawczej nie trafia na płaszczyznę prawną (czyli nie podlega prawu karnemu czy administracyjnemu), nie jest ujawniana lub jest ignorowana. Dlatego ani organy ścigania, ani sądy nie są w stanie objąć pełnego zakresu zagadnień związanych z zapewnieniem praw

uczestników procesu edukacyjnego. W związku z tym w egzekwowanie praw powinny być zaangażowane inne instytucje i przedstawiciele innych zawodów.

Przede wszystkim takim podmiotem powinna być – i w praktyce jest – pomoc psychologiczna w systemie oświaty w Ukrainie. Zgodnie z założeniami pomoc ta zapewnia terminowe i systematyczne badanie rozwoju psychofizycznego uczniów, motywacji ich zachowania i działań, z uwzględnieniem wieku, cech intelektualnych, fizycznych, płci i innych indywidualnych cech, co pomaga stworzyć warunki do realizacji zadań edukacyjnych. Ważnym argumentem przemawiającym za uwzględnieniem tej usługi przez główny podmiot odpowiedzialny za realizację praw osób ubiegających się o edukację są uświęcone normatywnie funkcje: wychowawcza i prewencyjna, które obejmują „wykrywanie naruszeń praw dziecka, profilaktykę i prewencję negatywnych wpływów”; ochrony socjalnej, która przewiduje „ochronę konstytucyjnych praw i statusu, uzasadnionych interesów uczniów” (Положення про психологічну службу у системі освіти України). Niewątpliwie głównym specjalistą zapewniającym realizację tych funkcji jest pedagog socjalny. Jeżeli psychologowie zapewniają poszanowanie praw dziecka w zakresie ochrony przed przemocą psychiczną, pedagodzy socjalni mają wszelkie prawa, które dotyczą społecznej sfery życia dziecka. Ponadto pedagog socjalny reprezentuje interesy dziecka w organach i służbach dla dzieci, sądach, o czym świadczą obowiązki zawodowe, zgodnie z którymi powinien promować „ochronę praw uczniów przed wszelkimi rodzajami i formami przemocy, reprezentuje ich interesy w organach ścigania, organach sądowych itp.” (Положення про психологічну службу у системі освіти України). Generalnie praca pedagoga socjalnego w zakresie ochrony praw jednostki wydaje się najważniejsza ze wszystkich dziedzin. Należy podkreślić, że praca ta nie jest możliwa bez ugruntowanej współpracy międzyresortowej i międzysektorowej. Aby zwiększyć efektywność pracy socjalnej, specjalista musi zapewnić korektę systemu społecznego jako całości: rodziny, środowiska mikrospołecznego, kręgu przyjaciół, zespołu itp. Nie jest możliwe samodzielne zapewnienie takiej funkcji, dlatego działalność pedagoga socjalnego wiąże się z działalnością specjalistów, organów i usług dla dzieci. Oczywiście jest, że kompetencje społeczne i prawne pedagoga socjalnego nie zawsze wystarczą, aby udzielić sensownych odpowiedzi na pytania prawne, powinien więc mieć swobodę poruszania się po zasobach dostępnych w społeczności. W szczególności w kwestiach prawnych należy

wykorzystać istniejącą sieć ośrodków bezpłatnej pomocy prawnej, która obecnie działa na terenie całej Ukrainy przy Ministerstwie Sprawiedliwości Ukrainy. Wśród podmiotów zapewniających realizację praw uczestników procesu edukacyjnego, które w ostatnich latach stają się coraz bardziej efektywne i aktywne we współpracy z instytucjami edukacyjnymi, możemy wyróżnić:

- publiczne stowarzyszenia praw człowieka;
- fundacje i organizacje charytatywne;
- rady powiernicze instytucji edukacyjnych;
- komercyjne ośrodki edukacyjne na bazie placówek oświatowych, które świadczą poradnictwo, pomoc metodyczną, psychologiczną.

Możliwość tworzenia i funkcjonowania specjalnych mechanizmów realizacji praw dziecka w dużej mierze zależy od skuteczności interakcji między instytucją edukacyjną a społecznością lokalną. W związku z tym nowoczesna działalność innowacyjna instytucji edukacyjnych powinna mieć na celu organizowanie otwartych struktur, aktualizowanie przestrzeni edukacyjnej, łączenie zespołu w różne grupy, analizowanie i rewidowanie zasad działania w celu maksymalizacji praw uczestników procesu edukacyjnego.

RZECZNIK EDUKACJI JAKO INNOWACYJNA PRAKTYKA W UKRAINIE

Jedną z innowacyjnych praktyk na Ukrainie jest upowszechnienie instytucji „ombudsmana”, której model może i powinien zostać w pełni wdrożony w placówce edukacyjnej. W większości publikacji encyklopedycznych „ombudsman” jest interpretowany jako urzędnik, któremu powierzono funkcje monitorowania przestrzegania uzasadnionych praw i interesów obywateli w działaniach organów wykonawczych i urzędników. Oto definicja zaproponowana przez International Bar Association, zgodnie z którą „rzecznik praw obywatelskich to służba świadczona przez Konstytucję lub akt ustawodawczy i kierowana przez wysokiej rangi niezależnego urzędnika publicznego, który odpowiada przed władzą ustawodawczą, otrzymuje skargi od ofiary agencji rządowych, pracowników, pracodawców. według własnego uznania, upoważnionych do prowadzenia dochodzeń, rekomendowania działań naprawczych i składania zgłoszeń”(Рижук, Полякова, 2018). Warto zauważyć, że instytucja Rzecznika Praw Obywatelskich istnieje obecnie na szczeblu krajowym,

regionalnym i lokalnym w ponad 100 krajach i nadal się rozwija. Ponadto w instytucjach międzynarodowych wprowadzono instytucję ombudsmana. W szczególności w 1993 r., zgodnie z postanowieniami Traktatu z Maastricht ustanawiającego Unię Europejską, w UE wprowadzono stanowisko ombudsmana. W 1999 roku wprowadzono stanowisko Komisarza Praw Człowieka Rady Europy. Ponadto International Ombudsman Institute (I.O.I.) działa od 1978 roku jako globalna organizacja instytucji ombuds z siedzibą w Kanadzie (Роль інституту омбудсмена в країнах світу).

Uczeni identyfikują w większości cztery główne modele edukacji, rozwoju, statusu i autorytetu rzecznika praw obywatelskich:

- niezależny organ ściśle związany z parlamentem, tzw. „parlamentarny” lub „klasyczny” rzecznik praw obywatelskich;
- rzecznik praw obywatelskich wprowadzony w ramach istniejących organów władzy wykonawczej, tzw. rzecznik „wykonawczy”;
- rzecznik praw obywatelskich powołany przy poszczególnych ministerstwach na podstawie przepisów o ochronie socjalnej dzieci;
- rzecznik praw obywatelskich utworzony na bazie organizacji pozarządowych tzw. rzecznik praw obywatelskich (Омбудсман у справах дітей – потреба часу (довідковий матеріал), 2007).

Ponadto powszechną praktyką jest tworzenie specjalnych ombudsmanów w określonej dziedzinie, branży lub kierunku. Jednym z nich jest rzecznik praw obywatelskich w dziedzinie edukacji. W wielu krajach świata, np. w USA, Kanadzie, Niemczech, Szwecji, Wielkiej Brytanii, Australii, Polsce itp. rzecznik ds. edukacji od dawna stał się tradycyjnym narzędziem w mechanizmie działań państwa na rzecz praw człowieka. W Ukrainie w 1998 r. powołano do życia instytut ombudsmana – Rzecznika Praw Obywatelskich Rady Najwyższej, a w kolejnych latach został uzupełniony o specjalnych rzeczników: od 2011 r. Prezydencki Rzecznik Praw Dziecka, od 2014 r. Prezydencki Rzecznik Praw Obywatelskich Osób z Niepełnosprawnością, od 2017 r. Pełnomocnik Rządu ds. Praw Osób Niepełnosprawnych, od 2018 r. Pełnomocnik Rządu ds. Polityki Płci. W 2019 roku w ramach realizacji art. 73 Ustawy Ukrainy „O oświacie” powołano instytut rzecznika oświaty w celu realizacji zadań dotyczących ochrony praw w zakresie oświaty (Закон України, 2017). Postrzegane jest to jako pierwszy krok w tworzeniu stanowiska ombudsmana w każdej instytucji edukacyjnej

i stopniowym przekształcaniu go w skuteczny instrument praw człowieka. Ważne jest, aby rzecznik edukacji działał jako dodatkowy, a nie alternatywny środek ochrony praw uczestników procesu edukacyjnego w stosunku do innych mechanizmów praw człowieka. Według ukraińskich badaczy rzecznik praw obywatelskich jest w społeczeństwie „rodzajem arbitra między człowiekiem a władzą, dlatego musi działać niezależnie i bezstronnie” (Рижук, Полякова, 2018). Funkcję ochronną realizuje rzecznik oświaty poprzez mechanizm rozpatrywania skarg dotyczących naruszeń praw w zakresie oświaty. Jednocześnie rzecznik oświaty jest upoważniony do występowania z zapytaniami i przedstawiania swoich zaleceń instytucjom oświatowym, organom prowadzącym oświatę; apelowanie do władz publicznych, organów ścigania w sprawie stwierdzonych faktów łamania prawa człowieka do edukacji i ustawodawstwa w dziedzinie edukacji; udziela porad i reprezentuje interesy osoby w sądzie (Положення про освітнього омбудсмана, 2018). Warto zauważyć, że pierwszym w historii Ukrainy rzecznikiem edukacji był S. Gorbaczow – dyrektor jednej ze szkół w Kijowie, doświadczony nauczyciel i dziennikarz bez wykształcenia prawniczego (z pominięciem wyboru doświadczonych prawników, doktorów prawa).

Szczególna rola rzecznika oświaty wynika z jego kompetencji, funkcji i uprawnień. Uchwała Gabinetu Ministrów Ukrainy z dnia 06.06.2018 № 491 „Niektóre kwestie rzecznika oświaty” zatwierdziła dwa ważne dokumenty: „Rozporządzenie w sprawie rzecznika oświaty” oraz „Procedurę i warunki odwołania się do rzecznika oświaty”. Przepisy te określają status prawny i sferę oddziaływania rzecznika oświaty na public relations. Głównymi zadaniami rzecznika oświaty jest promowanie realizacji polityki państwa mającej na celu zapewnienie prawa człowieka do wysokiej jakości edukacji po przystępnej cenie, gwarantowanej przez art. 53 Konstytucji Ukrainy oraz wdrożenie środków mających na celu przestrzeganie przepisów oświatowych. Ponadto, zgodnie z paragrafem 8 „Regulaminu o Rzeczniku Oświaty”, ma za zadanie:

- podejmowanie działań w celu zapewnienia odpowiednich warunków równego dostępu do edukacji;
- promowanie wprowadzenia edukacji włączającej;
- promowanie wypełniania przez Ukrainę międzynarodowych zobowiązań dotyczących poszanowania praw człowieka w zakresie edukacji w Ukrainie;

- współpraca i współdziałanie z Ministerstwem Edukacji i Nauki oraz innymi centralnymi organami wykonawczymi, samorządami terytorialnymi, placówkami oświatowymi wszystkich szczebli niezależnie od własności i podporządkowania, władzami oświatowymi, organami ścigania, organizacjami międzynarodowymi, organizacjami pozarządowymi w sprawach należących do jego kompetencji (Положення про освітнього омбудсмена, 2018).

Działalności rzecznika oświaty jest realizowana przez Służbę Rzecznika Oświaty, której głównymi zadaniami są: wsparcie organizacyjne, doradcze, informacyjno-analityczne, logistyczne i inne. Zarówno Rzecznik Oświaty, jak i jego Biuro mają obowiązek zapewnienia poufności swoich spraw w ramach powierzonych im zadań. Zgodnie z raportami z pracy, z odwołaniami i dochodzeniami za lata 2019-2020, do Rzecznika Oświaty trafiają odwołania i dochodzenia, w których najczęściej poruszane są następujące kwestie: przemoc, mobbing, zastraszanie oraz sytuacje konfliktowe między uczestnikami procesu edukacyjnego; nieodpowiednie warunki nauki i pracy, mieszkanie w akademikach; kwestie pracownicze; dystrybucja subwencji oświatowej; wstęp na uczelnie wyższe; autonomia finansowa instytucji edukacyjnych; zbieranie funduszy od rodziców w instytucjach edukacyjnych; nielegalne działania szefów instytucji edukacyjnych i organów zarządzających edukacją; edukacja włączająca; wynagrodzenie nauczycieli, organizacja nauczania na odległość; stosunki pracy pracowników pedagogicznych w warunkach kwarantanny (wynagrodzenie: naliczanie i wypłata podczas kwarantanny, przymus odejścia podczas kwarantanny, przymus pójścia do pracy podczas kwarantanny itp.). Warto zauważyć, że w związku z pandemią COVID-19 dwie trzecie odwołań dotyczyły kwestii związanych z naruszeniem praw uczestników procesu edukacyjnego podczas kwarantanny. Oczywiście rzecznik ds. edukacji nie może kogoś upomnieć ani zwolnić; nie ma prawa wpływać na decyzje sądu; nie jest uprawniony do rozpatrywania odwołań, których tryb rozpatrywania określa prawo pracy, prawo karne i procesowe cywilne. Ale nawet prosta identyfikacja i ustalenie naruszeń praw uczestników procesu edukacyjnego, edukacja prawna, motywowanie uczestników procesu edukacyjnego do ochrony ich praw i pomocy w tym są dla państwa ukraińskiego krokami innowacyjnymi. Przecież w niedalekiej przyszłości praca ombudsmiana oświaty będzie miała aktywny wpływ na stanowienie reguł i systematyczne wdrażanie analiz i informacji edukacyjnych oraz nawiązywanie

komunikacji i współpracy z organizacjami pozarządowymi oraz udzielanie wsparcia organizacyjnego i metodologicznego psychologicznej służbie mediacji oraz zrozumienia w instytucjach edukacyjnych.

WZÓR SZKOLNEGO RZECZNIKA PRAW OBYWATELSKICH

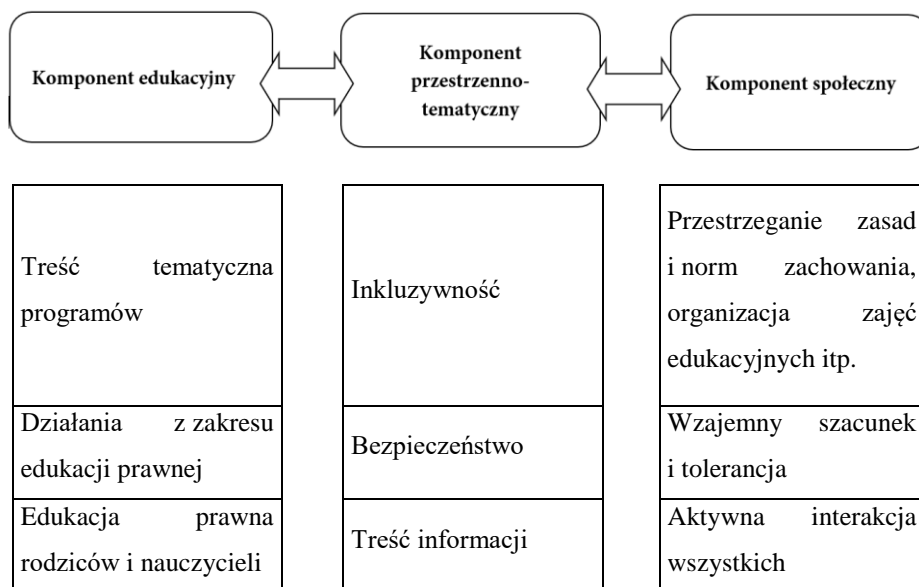
Niewątpliwie ta nowa instytucja dla Ukrainy jest na etapie tworzenia, pełniąc rolę mechanizmu pomocniczego w systemie ochrony praw jednostki i pomagając zapewnić realizację i gwarancję praw uczestników procesu edukacyjnego: prawa dzieci do edukacji, prawa rodziców, prawa nauczycieli i inne. Dziś zauważalna jest koncentracja rzecznika oświaty na problemach przede wszystkim edukacji przedszkolnej i szkoły średniej. Ale jednocześnie na tych szczeblach edukacji samorządy mają znaczące uprawnienia, podczas gdy inicjatywy Ministerstwa Edukacji i Nauki Ukrainy mają głównie charakter doradczy. Sytuacja ta wskazuje na potrzebę tworzenia swoistych regionalnych ośrodków Rzecznika Edukacji, nawiązywania partnerstwa z zespołami edukacyjnymi w terenie, efektywnej współpracy z regionalnymi biurami Państwowej Służby Jakości Kształcenia (Меляков i in., 2020). Całkiem realne wydaje się również stworzenie systemu rzeczników szkolnych, których stanowiska mogą być przewidziane na liście pracowników, a także na zasadzie dobrowolności. W tym drugim przypadku możliwa jest procedura wyboru ombudsmana przez kadrę szkoły (np. corocznie). Ponadto ombudsman może wybrać asystentów spośród uczniów/studentów i innych uczestników procesu edukacyjnego, którzy będą prowadzić swoje działania na zasadzie wolontariatu. Działania rzecznika szkoły powinny zmierzać do kształtowania kultury prawnej i świadomości prawnej uczestników procesu edukacyjnego (uczniów, ich rodziców, nauczycieli, administracji szkolnej), ochrony ich praw i uzasadnionych interesów. Co więcej, praktyka wprowadzania instytutu obrońców praw uczestników procesu edukacyjnego w instytucjach edukacyjnych w Ukrainie jest rozpowszechniana od początku XXI wieku w ramach różnych projektów, inicjatyw publicznych w Winnicy, Charkowie i innych miastach. Główne zadania szkolnego rzecznika praw obywatelskich (maksymalna pomoc w przywróceniu naruszonych praw uczniów; zapobieganie naruszeniom praw dziecka; pomoc rodzicom w trudnych sytuacjach życiowych ich dzieci, w regulowaniu relacji w sytuacjach

konfliktowych; promowanie edukacji prawnej uczestników procesu edukacyjnego) mogą być realizowane w następujących obszarach:

- Kontrola przestrzegania praw uczestników procesu edukacyjnego;
- Rozwiązywanie konfliktów;
- Prowadzenie pracy informacyjnej i edukacyjnej;
- Zapewnienie interakcji i współpracy pomiędzy różnymi specjalistami w dziedzinie ochrony socjalnej i prawnej dzieci (Лисовець, 2012).

Działania szkolnego rzecznika praw obywatelskich powinny zapewniać: stabilizację sytuacji dzieci i ograniczenie naruszeń ich praw; podnoszenie świadomości prawnej uczestników procesu edukacyjnego; zapewnienie gwarancji praw dziecka, a w konsekwencji skuteczności prawa w społeczeństwie; zwiększenie potencjału rodziny, instytucji społecznych w zakresie ochrony socjalnej i prawnej dzieci.

Biorąc pod uwagę duże zagraniczne doświadczenia w zakresie takiej pracy, można przewidzieć realne perspektywy jej wdrożenia w praktyce instytucji edukacyjnych w Ukrainie. Stworzy to środowisko społeczno-prawne w placówce oświatowej, które zapewni wszelkie prawa uczestników procesu edukacyjnego, stworzy warunki do kształcenia kultury prawnej jednostki. Poniżej przedstawiony został model takiego środowiska jako system uwarunkowań społeczno-pedagogicznych, w którym kształtuje się świadomość prawna jednostki, jej kultura prawna (ryc. 1):

Zaangażowanie w działalność klubową, publiczną, wolontariacką	(strony internetowe, stoiska, kąciki informacyjne, materiały informacyjne)	uczestników procesu edukacyjnego
---	--	----------------------------------

Rys. 1 Społeczno-pedagogiczny model otoczenia prawnego placówki oświatowej

W prezentowanym modelu wychodzi się z założenia, że otoczenie prawne instytucji edukacyjnej tworzą uczestnicy procesu edukacyjnego, którzy posiadają normy i prawa oraz wyobrażenia o organizacji interakcji społecznych opartych na poszanowaniu praw jednostki i regulacji tych praw, a także specjalnie zorganizowane szkolenia i praktyki. Kultura prawna ucznia, w wyniku funkcjonowania otoczenia prawnego, kształtowana jest poprzez system tradycyjnych przedmiotów ukierunkowanych na rozwój kultury prawnej, przedmiotów fakultatywnych, wspólnotowych, wolontariatu, a także poprzez ukierunkowane działania doskonalące kulturę prawną nauczycieli i rodziców. Ta ostatnia jest istotnym czynnikiem w otoczeniu prawnym placówki oświatowej, która wpływa na kształtowanie kultury prawnej uczniów, a zatem wymaga rozwoju i doskonalenia. Kształtowanie otoczenia prawnego instytucji edukacyjnej w wyniku holistycznego systemu działań prowadzi do pozytywnej dynamiki stanu edukacji prawnej uczniów i przyswajania przez nich wartości społeczeństwa obywatelskiego.

WNIOSKI

Podmiotami zapewnienia praw uczestników procesu edukacyjnego w Ukrainie są dziś nie tylko organy ścigania czy sądy, ale także instytucje usług psychologicznych w systemie edukacji, publiczne stowarzyszenia praw człowieka oraz fundacje i organizacje charytatywne; usługi rzecznika ds. edukacji. Ten ostatni ma wszelkie szanse stać się katalizatorem tworzenia sieci „szkolnych ombudsmenów”, która będzie działać we wszystkich instytucjach edukacyjnych Ukrainy. Dlatego naukowe perspektywy dalszego badania specyfiki funkcjonowania tego innowacyjnego instytutu są dość oczywiste.

BIBLIOGRAPHY:

- Астахова В. В. (2011). Освітнє право : навч. посіб. для студ. гуманіт. ВНЗ, Харків: Нар. укр. акад.; Міжнар. фонд «Відродження». Вид-во НУА.
- Валетова, О. Ю. (2005). Регулирование прав и обязанностей участников образовательного процесса как условие демократизации школы: дис. ... канд. пед. Наук.
- Лісовець, О. В.(2012). Перспективи реалізації моделі шкільного омбудсмена в Україні, Соціальна робота в Україні: теорія і практика, nr 2, s. 90-98.
- Месяков А. В., Зуб А. В., Машкіна О. І. (2020). Механізми захисту прав учасників освітнього процесу в середніх навчальних закладах України. Публічне управління XXI століття: портал можливостей: зб. тез XX Міжнар. наук. конгресу. Харків: «Магістр».
- Мельничук О. Ф. (2015). Конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02, Київ.
- Грищенко М. (2016). Нова українська школа : концептуальні засади реформування середньої школи / упоряд (s. 40). Київ.
- Омбудсман у справах дітей – потреба часу (довідковий матеріал) (2007). Київ.
- Педагогический словарь. Pobrane z:
<https://didacts.ru/slovari/pedagogicheskii-slovar-2008-g.html>
(access:16.062021).
- Петрович Ж. В. (2010). Дитина в складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав : монографія. Рівне: Ін-т проблем виховання НАПН України, видавець О. Зень.
- Положення про освітнього омбудсмена: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 6 червня. (2018). № 491. Pobrane z:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/491-2018-%D0%BF#Text>
(access:16.06.2021).
- Положення про психологічну службу у системі освіти України. Pobrane z:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0885-18#Text> (access:16.062021).
- Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. Pobrane z:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (access:16.06.2021).
- Рижук Ю. М., Полякова І. М. (2018). Освітній омбудсмен у системі забезпечення та захисту прав здобувачів освіти. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ, nr 2, s. 151-162.
- Роль інституту омбудсмена в країнах світу [електронний ресурс]. Pobrane z: <http://globalreporting.net> (access:16.06.2021).

- Самарина С. М. (2010). Обеспечение личных прав ребенка – одно из основных направлений деятельности общеобразовательного учреждения, Социология и жизнь, nr 1, s.50-57.
- Сеньків О. М., К. (2011). Ушинський про народне виховання підростаючого покоління, Педагогічний альманах, Вип.9, s. 267-273.
- Скакун О. Ф.(2001). Теорія держави і права : підручник. Харків: Консум.
- Словарь психолого-педагогических понятий: справоч. пособ. для студ. Pobrane z: <https://didacts.ru/slovari/slovar-psihologo-pedagogicheskikh-ponjatii-spravocnoe-posobie-dlja-studentov-vseh-specialnostei-ochn.html> (access:16.06.2021).
- Ушинский К. Д. (1988). Педагогические сочинения: в 6 т., т.1. Москва: Педагогика.
- Чубата Т. С. (2020). Право на освіту в системі прав людини та громадянина. III Міжнародний молодіжний науковий юридичний форум: матеріали форуму, м. Київ, Національний авіаційний університет, т. 1. Тернопіль: Вектор.
- Штейнер Р. (2005). Общеучение о человеке как основа педагогики (пер. С нем. Д. М. Виноградова). Парсифаль, Москва: Парсифаль.